

Козацтво в історії України (кінець XV–XVIII ст.)

1. Основні причини, джерела, теорії, етапи формування і розвитку українського козацтва.
2. Запорозька Січ як центр консолідації національно-патріотичних сил, перехрестя багатьох культур і релігій. Устрій Січі. Традиції та звичаї запорожців. Створення реєстрового козацтва.
3. Запорозька Січ у міждержавних відносинах країн Європи та Азії (морські походи козаків у кінці XVI – першій половині XVII ст., участь у Хотинській, Тридцятилітній війнах, польсько-російській війні 1617–1618 рр. тощо). Петро Конашевич-Сагайдачний.

Наприкінці 15 століття на українських землях виникає **козацтво** – явище, що стало яскравою сторінкою історії нашої країни. Мужній і хоробрий козак став символом України, її довготривалої боротьби за створення власної держави.

Козацтво як історичний феномен

В українській історичній традиції та суспільній свідомості усталився погляд на козацтво як на своєрідну соціальну групу, явище, і навіть історичний феномен, характерний лише для України. Перебуваючи у полоні політичних ідеологій (народництво, марксизм, інтегральний націоналізм), дослідники козацтва вдавалися до певної ідеалізації цього, поза всяким сумнівом, своєрідного явища української історії.

Жовтень

Покров Пресвятої

Богородиці

ДЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

ДЕНЬ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ

Константинополь
910 рік

Походження слова «козак»

Слово «козак», за найпоширенішим поглядом, походить з тюркського «схильний до завоювання», «охоронець». Перші згадки цього слова знаходять у XIII – на початку XIV ст., але вони не стосуються України. У 1240 р. термін згадується в Початковій монгольській хроніці, у XIV ст. фігурує у збірнику житій святих «Синаксар» та словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» у значенні «вартовий», «конвоїр». На побутовому рівні слово «козак» вживалося на означення вільних людей, які населяли південноукраїнські степи.

Аналогії в інших народів

Аналогічні військові формування існували й в інших порубіжних країнах: на Балканах, зокрема в Хорватії, Угорщині, Австрії. Серед них - сербохорватські ускоки і граничари, угорські секеї, гайдуки і частково куруци. Британський історик Арнольд Тойнбі інтерпретує козацтво як відповідь православної цивілізації кочівникам-номадам.

Періоди розвитку

У своєму розвитку українське козацтво можна розділити на два періоди: у XV – першій половині XVII ст. – військово-промисловий стан у складі Польського королівства і Литовського князівства; у період Гетьманщини, з середини XVII ст. – привілейований стан населення, сформований під час козацької війни Б. Хмельницького.

Погляди істориків

Видатний історик В. Антонович розглядав різні підходи до походження козацтва. Дослідники висували версії від етнічних назв до походження від конкретних народів. Самі козацькі літописці схилялися до версії походження від хозарів-«козарів». Деякі історики виводили козацтво від кочових народів степу.

Версії походження

Були й дослідники, які стверджували місцеве походження козаків. Мартин Бельський та Самійло Величко вважали козаків тубільним станом. Г. Л. де Боплан розглядав їх як вільний лицарський стан. У 50–60-х роках ХІХ ст. побутувала версія про походження козаків від злочинців.

Найбільш вірогідна версія

Найбільш вірогідною, за Д. Яворницьким, є версія тюркського походження терміну (первісне значення – «легков'ючний»). Спочатку козаками позначали людей поза межами організованого суспільства номадів.

Перша згадка про козаків у писемних джерелах датована **1489** роком.

Слово **«козак»** тюркського походження і означає **«вільна людина»**.

На півдні України у 16-17ст. існувало так зване **Дике Поле** – територія, не заселена людьми. Це був великий масив вільних земель, що фактично не належав жодній державі.

Природні умови Дикого Поля були дуже сприятливими для життя і ведення господарства - там водилося багато диких звірів (дикі кабани, дикі коні, зубри, дикі кози, птиця), у річках водилося багато риби.

Жовтим кольором – територія Дикого Поля

З часом у Дике Поле почали вирушати ватаги **уходників** (міщани, селяни, бояри) для того, щоб займатися степовими промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом).

У Дике Поле **тікало багато селян**, які потерпали від нещадної експлуатації панів.

Промисловий підхід

У традиційній українській історіографії усталився промисловий погляд на походження козацтва. Козаки розвинулися з категорії уходників – сезонних здобичників степових просторів, які під татарською загрозою організовувалися за військовим принципом.

Сучасні дослідження

Сучасні дослідники не схильні абсолютизувати жоден із поглядів, але найпопулярнішими є теорії втечі та промислово-уходницька з перевагою військово-захисного підходу. Набуває поширення лицарсько-боярська теорія походження козаків, за якою зародком стало руське боярство, частина якого не була включена до шляхти.

Уходники – люди, що вирушали на землі Дикого Поля з метою займатися господарством (мисливством, рибальством, бджільництвом).

Перші згадки

Перші письмові літописні згадки про українське козацтво стосуються 1489 року (у «Хроніці» М. Бельського).

Перші документальні свідчення зафіксовані 1492 року. Ранні згадки про участь козаків у боротьбі проти Туреччини пов'язані з королем Яном I Ольбрахтом.

Освоєння Дикого поля викликало протистояння з боку татар, які мали свої кочові стійбища на півдні Дикого поля. Між уходниками і татарами часто виникало збройне протистояння.

Згодом татари почали здійснювати набіги на південь Київського і Брацлавського воєводств. Оскільки держава не могла у повній мірі захистити місцеве населення від набігів, тому люди вимушені були самотійно чинити опір татарам.

*Із часом **уходників**, які вирушали до Дикого Поля, здійснювали походи проти татар або захищали від них власні оселі, **почали називати козаками**.*

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

- 1. Необхідність оборони українських земель від нападів татар;*
- 2. Посилення соціального і національно-релігійного гноблення українців;*
- 3. Прагнення освоїти нові родючі землі Дикого Поля.*

З кінця 15ст. набіги татар на українські землі стали регулярними.

Щоб утриматися в Дикому Полі

- козаки почали будувати дерев'яні поселення – «городки», «остроги», «стани»
- з кінця 16ст. поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями (частоколом) – «засіками». Поступово за ними закріпилася назва **«Січ»**.

Зародження Запорозької Січі

Формування Запорозької Січі як особливого політичного й військового центру відбулося в середині XVI ст. Січ була унікальним явищем, що поєднувало риси військової організації, республіканського самоврядування та братського співжиття. Саме тут формувалася козацький устрій, закріплювалися традиції й звичаї, створювалася власна система права.

Січ - укріплення

Перші Січі виникли у **Дніпровському Низі** – землях, розташованих з обох боків Дніпра за його порогами.

Дніпровські пороги - виходи гранітів та інших корінних гірських порід в руслі Дніпра між сучасними містами Дніпро і Запоріжжя.

Дніпровські пороги

Згодом козаки поступово освоїли Великий Луг – історична назва місцевості, велетенських річкових плавнів, що існували на лівому березі Дніпра (між річками Дніпро та Конка)

Плавні, зарослі листяним лісом, очеретом і рогозом мали площу понад 400 км².
Вся ця місцевість належала Запорозькій Січі.

Великий Луг був затоплений водами Каховського водосховища у 1955–1957 роках, за винятком деяких ділянок.

Великий Луг – величезні річкові плавні

Устрій Січі

Запорозька Січ мала військово-демократичний устрій. Найвищим органом влади була загальна рада, де вирішувалися найважливіші питання війни і миру, обирали старшину, розподіляли землі та промисли. Кошовий отаман мав широкі повноваження, але його влада обмежувалася радою. Козацьке братство базувалося на рівності, військовій дисципліні та суворих традиціях.

Традиції і звичаї

Запорожці виробили своєрідні звичаї: рівність усіх козаків, повага до старших, сувора військова дисципліна, гостинність, відданість християнській вірі. Особливе місце займали обряди посвяти в козаки та символіка – прапори, печатки, клейноди.

На якій території селилися козаки:

- Дніпровський Низ – землі, розташовані з обох боків Дніпра за його порогами
- Великий Луг – історична назва місцевості, велетенських річкових плавнів, що існували на лівому березі Дніпра (між річками Дніпро та Конка)
- Запорожжя – землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Реєстрове козацтво

Створення реєстрового козацтва пов'язане з політикою польської влади, яка намагалася інтегрувати частину козаків у державну систему. У 1572 р. король Сигізмунд II Август уперше набрав загін у 300 козаків, що стали основою реєстру. Реєстровці отримували платню, землі та певні права, але зобов'язані були служити Речі Посполитій.

У 16ст. кількість козацтва у складі населення України поступово збільшувалася. Козацтво перетворювалося на окремий стан. Поширювалося **покозачення** – перехід представників різних верств українського суспільства до козацтва і його перетворення на окремий стан.

Низове козацтво – назва, що вживалася стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра.

Покозачення – перехід представників різних верств українського суспільства до козацтва і його перетворення на окремий стан.

Низове козацтво – назва, що вживалася стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра

Князь Дмитро Вишневецький (Байда) (1516 -1563)- один із перших відомих предводителів козаків.

Під його керівництвом на острові Мала Хортиця було збудовано замок-городок, який вважається попередником Запорізької Січі. Організовував походи проти татар, взяв приступом Очаків та фортецю Іслам-Кермень.

У 1563р. під час походу до Молдавії потрапив у полон і був відправлений до Стамбула.

**Стор. 48 підручника – біографія
Дмитра Вишневецького**

Умови життя козаків, які склалися в степах «Дикого Поля», були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплених з очерету та вкритих кінськими шкурами.

Одяг українських козаків

Одяг українських козаків був на початку досить простим :

- ▶ 1. Досить низька каракулева шапка з суконним верхом.
- ▶ 2. Опанча чи кобеняк (рід плаща) сіро-бурого кольору з грубого сукна.
- ▶ 3. Каптан з червоним вовняним поясом, за який запихали малу люльку і ніж.
- ▶ 4. Полотняні або суконні шаровари.
- ▶ 5. Юхтові чоботи.

Іжа: куліш, саламаха, тетеря, щерба – варені страви з пшона, житнього борошна й риби смажена дичина, риба.

Козаки у міжнародних відносинах

Запорозька Січ швидко перетворилася на важливого суб'єкта міжнародних відносин. Козаки здійснювали морські походи проти Османської імперії, брали участь у Хотинській війні 1621 р., Тридцятилітній війні, польсько-російських війнах. Вони стали серйозною військовою силою, з якою рахувалися і сусідні держави, і великі європейські монархії.

Морські походи

У кінці XVI – на початку XVII ст. козаки прославилися морськими походами на Чорному морі. Їхні чайки доходили до самого Стамбула, палили турецькі міста й фортеці. Це викликало постійні протести Османської імперії та ускладнювало відносини Речі Посполитої з Портою.

Хотинська війна 1621 р.

У Хотинській битві 1621 р. козацьке військо на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним відіграло вирішальну роль у зупиненні турецької армії султана Османа II. Попри чисельну перевагу турків, завдяки мужності козаків і спільним діям із польським військом вдалося відстояти позиції.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Петро Конашевич-Сагайдачний був одним із найвидатніших козацьких гетьманів. Він здійснив численні морські походи, укріпив військову організацію Січі, підтримував православну церкву, сприяв відновленню Київської митрополії. Його діяльність стала прикладом поєднання військових талантів і державницького мислення.

Козаки у Тридцятилітній війні

В українській історичній традиції та суспільній свідомості усталився погляд на козацтво як на своєрідну соціальну групу, явище, і навіть історичний феномен, характерний лише для України.

Перебуваючи у полоні політичних ідеологій (народництво, марксизм, інтегральний націоналізм), дослідники козацтва вдавалися до певної ідеалізації цього, поза всяким сумнівом, своєрідного явища української історії.

Польсько-російська війна 1617– 1618 рр.

У польсько-російській війні 1617–1618 рр. козаки під проводом Сагайдачного здійснили похід на Москву, дійшли до стін столиці й змусили московський уряд підписати вигідне для Речі Посполитої Деулінське перемир'я.

Військова організація

Козацьке військо мало чітку організацію: курені, паланки, полки. Дисципліна була суворою, покарання за порушення жорсткими. Водночас козаки вирізнялися високим бойовим духом, готовністю до самопожертви, майстерністю у веденні бою на суші й на морі.

Значення козацтва

Козацтво стало важливим чинником української історії, символом боротьби за свободу та незалежність. Воно поєднувало військову силу, традиції самоврядування, християнські цінності та національну ідентичність.

Запорозька Січ залишила глибокий слід у культурі, фольклорі, літературі та мистецтві.

Підсумок

Козацтво – це унікальне явище української та світової історії. Воно виникло як відповідь на виклики степового прикордоння, стало формою самоорганізації суспільства, перетворилося на потужну військову та політичну силу. Запорозька Січ була осередком національної консолідації, а постать Петра Конашевича-Сагайдачного уособлює найкращі риси козацької доби.